

20. Yüzyılda Bosna Hersek'te İslamî Düşünce

İslam ve İlerleme Üzerine Seçilmiş Tartışmalar

Enes Karić

Giriş

Bosnalı yazar A. Hifzi Bjelevac (ö. 1972) *Gajret*¹ dergisinde “Evrım ve İlerleme” başlıklı bir makale yayımladı (1 Mart 1924). Bu makale, mevzubahis tartışmayla ilgili dergiye katkıda bulunanlara yazılarında “evrim ve ilerlemenin ötesine” geçmemeleri çağrısında bulunan editoryal bir girişti. Başka bir deyişle, kategorik olarak *Gajret*, Bosna'daki Müslüman toplumunun ilerlemesi ve evriminden yanaydı. Dolayısıyla dergiye gönderilen makalelerin “evrim ve ilerleme” ile ilgili olması ve bu sınırların ötesine geçmemesi sadece bir istek değil, aynı zamanda zorunluluk idi.

20. yüzyılda, *Gajret*, Bosna Hersek Müslümanlarının ilerlemeye odaklanan süreli tek yayını değildi. Her ne kadar ilerlemenin geleneksel İslamî fikirleri desteklemek, halifenin ve hilafetin kurumlarını savunmak, Kur'an tercümelerini yasaklamak vb. yollarla sağlanacağına

1 *Gajret*, Müslüman Kültür Derneği *Gajret* tarafından yayınlanan bir dergiydi.

inansa da, muhafazakâr Tuzla yayını Hikjmet dâhil, istisnasız her Boşnak gazetesi ilerleme fikrinden yanaydı.

Bu nedenle sorun 20. yüzyıldaki Bosnalı İslam düşünürlerinin “ilerlemeden” yana olup olmadıkları değildi, sorun, reform ve ilerlemeyi çeşitli şekillerde tanımlamaları ve bu konuda fikir birliği olmamasıydı. Bjelevac, *Gajret*'e makale göndererek katkıda bulunanların çoğu hakkında “kendilerini ... eleştiriyile kısıtladıklarını ... bırakın gerçek tartışmalara girmeyi, tartışma konusu bile bulamadıklarını” söylerken haklı idi (Bjelevac, *Evolucija i progres*, s. 1).

20. yüzyılın ilk yarısında, Bosnalı düşünürler ilerleme ve evrim konusunu giderek daha fazla tartışmaktaydılar. Böylece toplumlarının “aşağılık” durumunun daha iyi bir şeye dönüşmesini sağlamak istiyorlardı. Ama ulemânın isteği “bir tür evrim” iken, (seküler) entelijansiya tamamen başka bir şey istiyordu. Dahası, aydınlar arasında olduğu gibi ulemâ arasında da karşıt görüşler vardı. Ayrıca Bosna'da reform lehinde ve aleyhindeki tartışmaların en başında çeşitli iddiaların ortaya atıldığı da belirtilebilir. Örneğin *Gajret*'in editörü Bjelevac, bahsi geçen makalede şöyle diyor: “Birçoğu suçu entelijansiya, okullara, vakıf yönetimine, Ulemâ Meclisi'ne, hocalara vb. atıyor ama kimse ne yapılması gerektiğini söylemiyor.” (Bjelevac, *Evolucija i progres*, s. 1).

Dünyanın başka yerlerindeki reformistler gibi her Bosnalı reformist de kaçınılmaz olarak kışkırtıcı bir soruyla karşı karşıyaydı: Ne yapılmalı? Nihayetinde bu soruyla durdurulmayan reformist bir slogan yoktur. 19. ve 20. yüzyıllar boyunca Bosna'da, Muhammed İkbâl'in dediği gibi, ne tanrı ne de insanın tatmin olmadığı bir durumu değiştirmek için ne yapılması gerektiğine ilişkin düzinelerce bilimsel inceleme, makale, broşür ve kitap yazıldı.

Bosnalı Müslümanları İlgilendiren Sorular

19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın ikinci yarısının başlangıcına kadar, hatta bir ölçüde daha sonra da, hızla değişen modern dünyada

İslam'ın doğası ve statüsü ile ilgili bir dizi soru Bosnalı düşünürlerin zihnini meşgul etti. Bu sorular, yaklaşık dört asırdır Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Bosna'nın, birdenbire kendini, doğası gereği Batılı ve Katolik olan Avusturya-Macaristan Monarşisi şemsiyesi altında bulması nedeniyle ortaya çıktı. Bu, 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Bosna'nın Avusturya-Macaristan Monarşisi tarafından işgal edilmesinin bir sonucu olarak gerçekleşti.

Bu çalışmada, Müslümanların zamanın zorluklarıyla karşı karşıya olduklarını hissettikleri alanları saptayarak ve bu zorluklara verdikleri tepkileri belirterek, Bosna Hersek'teki İslam düşüncesinin temel eğilimlerinin bütünleşik bir sunumunu yapmaya çalıştık. Sonuç olarak, burada bizi asıl ilgilendiren şey, ilerleme çerçevesinde İslam'ın doğasına ilişkin tartışmaların soyağacıdır. Sınırlı sayıda yazara ve onların anahtar eserlerine odaklanacağım, ancak mevcut literatür çok daha geniş. Makale, Bosna'daki dinî ve entelektüel aktörlerin karşı karşıya olduğu yeni yükselen korkuları ve zorlukları göstermek için İslam'a ilişkin ilerleme fikrinin görünümü ve gelişimi ile sınırlandırılacak, hususen Bosnalı Müslümanlar bağlamında olacaktır.

Dolayısıyla bu makale doksografik (öğretisel) ve biyobibliyografik niteliktedir. Bu bakımdan, 20. yüzyılda Boşnakların büyük çoğunluğunun İslamî konularda yazarken Arapça, Farsça veya Türkçe kullanmak yerine, Latince ve Kiril alfabeleriyle yazılan kendi ana dillerini (Boşnakça) kullanmaya başladıklarını belirtmek gerekir. Yeni zamanların sadece içerikte değil aynı zamanda formda da nasıl değişiklikler getirdiğini gösteren bu metinlerde, önemli İslamî konular ilk kez Boşnak dilinde tartışılıyordu.²

2 Mustafa Konjhodžić, okuyuculara yardımcı olmak için *Uputa u čitanju i pisanju latinice za muslimane koji znadu arapsko pismo* (Arap Alfabetini Bilen Müslümanlar için Latin Alfabetini Okuma ve Yazma Talimatları) başlıklı bir alfabe el kitabı bile yayınlamıştır. Džemaludin Čaušević'in muazzam çalışması da bu açıdan dikkate değerdir.

Dönüm Noktasında Bosnalı Müslümanlar: Mehmed Beg Kapetanović Ljubušak

Bosna'daki Avusturya-Macaristan iktidarının ilk yıllarında, Bosnalı entelektüellerde "İslam ruhunun" modernizasyonu ile korunması arasındaki gerilimi yansıtıcı şekilde "İslam" ve "reform" kavramlarını yeniden düşünmeleri ortaya çıktı. Bu tür çalışmalardan biri Mehmed Beg Kapetanović Ljubušak tarafından yazılan *Budućnost ili napredak Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* isimli eserdir. Ljubušak, çalışmalarını 1893'te, Bosna'daki Avusturya-Macaristan iktidarının on beş yıllık döneminde yayımladı. Bu yazar, Bosna'daki "yeni düzene" büyük övgülerde bulundu ve diğer Boşnakları Avusturya-Macaristan makamlarına açılmaları için teşvik etti. Yazar, "Müslüman" terimi yerine o zamanlar oldukça popüler olan ve Avusturya-Macaristan makamlarının iç çevrelerinde makul bir kullanım olarak değerlendirilen "Muhammedî (Muhammadan)" ifadesini kullanır. Ljubušak, Avusturya-Macaristan rejimini "kültürlü ve güçlü bir hükümet" olarak nitelendirir ve imparatorluğun Bosna'yı "refaha" götürdüğünü düşünür. Ljubušak daha sonra Avusturya-Macaristan rejiminin getirdiği refaha rağmen, Bosna'da "kaderimiz ve geleceğimiz hakkında şüpheleri olan" Boşnaklar bulunduğunu söyler. Kendi deyimiyle Bosna'da kaderlerine boyun eğen ve "işleri başkalarına bırakan; hiçbir şey yapmayan, iş görmeyen ama kaderlerinden boşuna şikâyet eden, zaman öldüren ve kolay kolay ulaşamayacakları elverişli fırsatları kaçıran" birçok Muhammedî olduğunu belirtir. Bu Muhammedîler ilerlemenin tadını çıkarmaları gerektiğinde "geri kalmış" olacaklardır. Daha sonra Ljubušak, hemşerilerinin yaşadığı bazı şüpheleri anladığını, çünkü kendilerini Hristiyan yönetimi altında bulduklarını ve kendilerine ne olacağını bilmediklerini söyler: "... çünkü daha önce, şimdi bizim sevgili vatanımızda rahatça yaşadığımız gibi, Hristiyan bir muktedirin himayesinde yarım milyondan fazla Muhammedî'nin tam özgürlük içinde yaşadığı tek bir vaka olmamıştı." (Ljubušak, *Budućnost ili napredak Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, s. 4.).

Ljubuşak'ın bu sözlerinden açıkça görüldüğü gibi, zamanın Boşnak "bey" sınıfı, Müslüman ülkelerin Avrupalı güçler tarafından sömürgeleştirilmesinin son aşamasını yakından ve kaygıyla not etmekteydi. İslam dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi, Bosna'da da Müslüman âlimler, Müslümanların sömürge güçlerine tamamen teslim olması fenomenini yurttaşlarının tam anlamaları için çaba sarf etmekteydi. Bu, Müslümanların durumuna olan ilgiyi odak noktasına alan gazetelerin getirdiği artan bağlantısallıkla daha da kötüleşti. Sömürge yönetimlerinin altındaki diğer Müslümanların durumuna dair haberlere, sık sık, dünya çapındaki dindaşlarına yönelik ilgilerinin devam ettiğini yansıtacak şekilde "İslam Dünyası" başlığı atılmaktaydı. Bu yeni teknolojiler, aynı zamanda karşılaştırmalı bir perspektife sahip olan ilerleme fikirlerini³ yaymak için özellikle donatılmıştı. Müslümanlar diğer Müslümanların ilerlemesini gözlemlemekteydiler.

Birçokları, Avusturya-Macaristan makamlarının gelişini, küresel bir sömürge planının ve İslam dünyasına karşı kolonyal bir komplonun doruk noktası olarak gördü. Nitekim Ljubuşak, Bosna'da "yarım milyon Muhammedî'nin" sahip olduğu "Hristiyan bir muktedirin himayesinden" söz ettiğinde, yalnızca Bosnalı Müslümanların korkularını ve rahatsızlıklarını değil, kendi korkularını da aktarıyordu (Ljubuşak, 1893). Bu korkulara rağmen, Ljubuşak gerçekçi olmak ister ve yurttaşlarını Osmanlı İmparatorluğu'nun asla dönmeyeceği konusunda uyarır. Uyarısını "... talihimiz ve ilerlememiz hakkında şüpheleri olan ... Muhammedî unsurun hüküm sürdüğü ve Macaristan, Slovenya, Lika, Krbava ve Polonya'nın bazı bölgelerine yerleştiği bir zamanı hatırlayan" o Boşnaklara yöneltir (Ljubuşak, 1893).

Ancak Ljubuşak, yeni zamanların geldiğini söyler ve ekler: "... tüm Muhammedîler dışarı sürüldüler, Sava ve Tuna nehirlerini çıplak

3 Aynı zamanda, gazeteler ve ekseriyetle yazılı basın genellikle sömürge güçlerinin elindeki araçlardı (Asseraf, *Electric News in Colonial Algeria*, s. 5). Ljubuşak'ın yurttaşlarına gösterdiği ciddi çaba ve mesaj bu merccekler aracılığıyla da (nüfusun kontrolü ve düzenlenmesi için kolonyal çabaların bir yansıması olarak) gözlemlenebilir.

bedenlerle geçtiler, böylece doğu bölgelerinde canlarını zar zor kurtardılar.” (Ljubušak, 1893, s.5).

O zamanlar Boşnaklar arasında korkular vardı, ancak Ljubušak Avusturya-Macaristan'dan korkmaya gerek olmadığını iddia eder, çünkü “Herkes onların uzun zamandır din savaşlarından ve Haçlı Seferlerinden vazgeçtiklerini bilir.” (Ljubušak, 1893). Yani Ljubušak, Avusturya-Macaristan'ın Hristiyan bir güç olmasına rağmen, haçlı ruhu tarafından yönlendirilmediğini söyler. Ljubušak, Avusturya-Macaristan makamlarına sadakat konusunda bir çocuk gibi heveslidir:

Avusturya-Macaristan birlikleri dalgalarla savrulan Sava nehrini geçmez, vatanımızın toprağına basar basmaz, Niksic, Karadağ ve Sırp krallığının diğer birçok yerindeki kardeşlerimizin başına geldiği gibi, çıplak bedenlerimizle bizi kendi ülkemizden sürgüne göndererek kolaylıkla hepimizi kaçırmaya zorlayabilirlerdi (Ljubušak, 1893).

Diğer bir deyişle, Ljubušak, Sırbistan ve Karadağ gibi davranmadığı için Avusturya-Macaristan'a minnettardır. Ljubušak'ın düşüncesinde bu doğası gereği şunu takip eder ki, Avusturya-Macaristan imparatorluğu “herkes için yasa önünde eşitliği garanti eden, artık her dinin taraftarlarının sonuna kadar yararlandığı dinî ve medeni özgürlüğü bize veren kültürlü ve güçlü bir devlet” olduğundan, Bosna'da Sırp yönetimi yerine Avusturya-Macaristan yönetimi altında olmak “bizim için” daha iyidir (Ljubušak, 1893, ss. 5-6).

Ljubušak daha sonra Avusturya-Macaristan İmparatoru II. Franz Josef'e övgülerde bulunur ve incelemesinde “Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya” sözünü yüceltir. Bu durumda “Sezar”, Osmanlı sultanı değil, Avusturya-Macaristan imparatorudur. Ljubušak, “Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya” ilkesi kabul edilirse, Bosna “barışçıl” olur, der. Edinilen kanaat şudur ki, Ljubušak'ın isteği “Sezar'ınki Sezar'a, Tanrı'nınki Tanrı'ya” ilkesinin aslında Boşnakların şimdiye kadar farkında olmadığı bir İslamî ilke olduğuna yurttaşlarını ikna etmektir. Ljubušak, Müslümanlara karşı kötü niyetli olmadığı veya en azından diğer sömürge güçlerinden daha az kötü niyetli olduğu için Avusturya'ya minnettardır.

Sonuç, gayet açık bir şekilde, “Bosna Müslümanlarının” iyi ve müreffeh bir geleceğe sahip olacağıdır. Ancak Ljubuşak'ın dediğı gibi Bosnalı Müslümanlar, gerçek reformist bir ruhla sıkı çalışma alışkanlığı geliştirmelidir. Ljubuşak şu sözlerle ilerlemeyi savunur:

Hiç kimse eski seviyesinde kalmaz, zaman ve potansiyeline göre ilerler. Bir zamanlar değerli olan eski yöntemlere ebediyen sadık kalmaya gerek yoktur; bunun yerine zamana ayak uydurmak gerekir (Ljubuşak, 1893, s. 12).

Bu “ilerleme” çağrısından sonra (ve ona göre “zamana ayak uydurmanın” getirdiğı avantajları *Ali'ye* sıraladıktan sonra) Ljubuşak, Boşnaklara artık Hicret takvimi ile hesaplanan bir dönemde ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmadıklarını hatırlatır. Onlar daha çok Avrupa'nın bir parçasıdır ve Gregoryen takviminin 19. yüzyılındadırlar (Ljubuşak, 1893).

Ljubuşak, İslam'ın kendisinin de ilerleme çağrısı yaptığına dair Müslüman okurlarını temin eder ve şunu söyler: “Bizim dinimiz ilerlememizi ve refahımızı engellemez.” (Ljubuşak, 1893, s. 13). Ljubuşak, eserinin bir pasajında oldukça alışılmadık ve beklenmedik şekilde İslam'ın Elçisi Muhammed'i “azizimiz” olarak adlandırır. Bu ibare, Avusturya-Macaristan rejiminin “Bosna'da bizim için birçok okul” inşa etmeye istekli olduğunu ve şimdiden pek çok okul inşa ettiğini söylediğı kısa bir pasajda geçer. Sonra Ljubuşak, zaten okullar olduğunu ve bu nedenle uzak ülkelere gitmeye, ilim öğrenmek için “Çin'e gitmeye” gerek olmadığını söyler:

Azizimiz, yani Peygamberimiz Muhammed bize şöyle dedi: “Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz.” Her Muhammedî, ilmin çok değerli olduğunu ve şeriat'ın bizi buna yönlendirdiğini bilmelidir ve tekrar ediyorum, burada evimizde öğrenebiliyorsak Çin'e gitmemize gerek yoktur. İhtiyacımız olan tek şey, bunu yapma arzusu ve iradesidir.(Ljubuşak, 1893).

Ljubuşak, yeni eğitim sisteminin her şeyden önce gençleri hedeflediğinin farkındadır: “Bana göre geleceğimiz her şeyden önce gençliğimizde yatmaktadır; eğer çocuklarımızı zamanın gerektirdiğı gibi

öğretmeye ve eğitmeye çalışırsak, geleceğimiz ve şimdiki zamanımız daha istikrarlı ve güvenli olacaktır.” (Ljubušak, 1893, s. 15).

Benzer şekilde Ljubušak, “Müslümanları” Boşnak dilini öğrenmeye ve dinî konularda yazmaya teşvik eder. Aynı zamanda Ljubušak, halkını Almanca öğrenmeye çağırır. Ljubušak, din bilginlerinin insanlara Avrupai konuları incelemenin İslam’a aykırı olmadığını söylemesi gerektiğinde ısrar eder:

Önde gelen ve saygın kimselerimiz, hocalarımız ve hacılarımız soylarının refahını ve ilerlemesini dilerlerse; tüm bunları güzelce kabul edip öğrenmenin, zamana uygun hareket etmenin ve iş anlaşmaları yapmanın dinimize hiçbir zararı olmadığını, hiçbir etkiye yol açmayacağını açık açık söylemeli ve günden güne göstermelidirler.

Ljubušak’ın görüşüne göre, ilerleme, geçim kaynaklarının ve yaşamın maddi koşullarının somut iyileştirmelerine yansımaktadır. Ljubušak’ın ilerleme konusundaki bu duruşu, Avusturya-Macaristan gücüne olan hayranlığıyla el ele gitmektedir ve bir noktada aşağıdaki şiiri yazmasına neden olur:

Meşhur Habsburg Evi’nin altında
Halklar gelişiyor
Tüm haklarından yararlanan
Serbestiyet içinde, ayırım olmadan
(Ljubušak, 1893, s. 24).

Ljubušak, incelemesinin son bölümünü Bosnalı Müslümanların Türkiye’ye göç etmesi sorununa ayırır. Bazı hocaların hicretle özdeşleşti-
rerek cesaret ve paye verdikleri böyle bir göçe karşıdır. Tek bir yerde, yani anavatanda kalmak, ilerleme için bir önkoşuldur.

“İslam Harikadır, Peki Müslümanlar?”: Salih Hadžialić’in Eserinde İslam

Ljubušak’ın yazıları Avusturya-Macaristan işgalinin sömürge gerçeklerine derinlemesine yerleşen erken dönem ilerlemeci bir anlatıyı temsil

ederken, odak noktası ağırlıklı olarak İslam'ın kendisi değil, Bosnalı Müslümanların koşullarıdır. Pek çok yönden vizyonu iyimserdir, din ile sosyal çerçeveli ilerleme fikirleri arasında hiçbir gerilim görmez. Bununla birlikte, bu dönem boyunca ve daha sonra yazılan literatürün çok büyük bir kısmı doğrudan İslamî ideallerle ve özellikle de Bosna Hersek'in gerçek durumuyla daha endişeli bir noktadan ilgilenmektedir. Bu yazıların metodolojik temeli ve altında yatan kavram, "İslam harikadır, peki ya Müslümanlar?" sloganıyla kısaca ifade edilebilecek bir bakış açısı içermektedir. Bu, İslam'ın Bosna'da da harika olmasına rağmen, Bosna Müslümanlarının daha iyi olabileceği ve ilerlemeleri için daha fazla endişelenmeleri gerektiği anlamına gelebilmektedir.

Bu yazıların büyük çoğunluğunun temel fikri, "ilerleme kaygısının" "İslam kaygısı" ile eşdeğer olduğudur. Bu, 20. yüzyılda Bosna Hersek'te yazılmış çok sayıda metnin ideolojik ve hatta teolojik matriksidir. Bu bağlamda, Bosna Hersek'teki reformist eğilimli düşünürlerin, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında Müslümanların geri kalmışlığı ve Müslüman halkların çöküşünün eleştirisini tematik olarak ele alan, dünyanın her yerindeki İslamî yazılardan, özellikle Arapça ve Türkçe dillerinde olanlardan haberdar olduklarını belirtmek yerinde olacaktır.⁴ "İslamî" ve "Müslüman" kurumlara ilişkin reformist fikir-

4 Harun Buljina'nın "Empire, Nation, and the Islamic World: Bosnian Muslim Reformists between the Habsburg and Ottoman Empires, 1901-1914" başlıklı doktora tezi (2019) ve Leyla Amzi-Erdoğdular'ın *Alternative Muslim Modernities: Bosnian Intellectuals in the Ottoman and Habsburg Empires* (2017) isimli çalışması Bosnalı entelektüeller ve ulemalar ile son dönem Osmanlı alimleri ve bunların alimliği arasındaki ilişkilerin iyi bir incelemesidir:

Eser, Šaćir Sikirić ve Muhamed Pašić tarafından Arapça'dan çevrilmiştir ve 1934'te Saraybosna'da (Devlet Basını) yayımlanmıştır. 1992'de Dr Rešid Hafizović ve ben tarafından yeniden basılmış ve *Muslimanski Glas* (Müslüman Sesi) tarafından yayınlanmıştır. 1992-1995 savaşı zirvesindeyken, Amir Shakib Arslan'ın bu çalışmasını sadece bir "İslami Kurtuluş Teolojisi" olarak değil, aynı zamanda bir "İslamî Selamet Teolojisi" olarak yeniden okuyoruz.

Spengler'in farklı Müslüman çevrelerdeki popülaritesini Cemil Aydın, *The Idea of the Muslim World: A Global Intellectual History* (2017) başlıklı çalışmada incelemiştir.

Abdulkader Tayob, bu tür endişeleri (söz gelimi Afgani ve Abduh'un eserlerinde tanımlanan), "İslam'ın nasıl ilerici ve özgürleştirici bir medeniyetin temeli olabileceği" şeklinde tanımlar. (...) Odaklanmaları dinin işlevsel kullanımına dayanırdı." (Tayob, 2009, s. 49).

lere ışık tutan bu yazılar Bosna'da iyi karşılanmıştır. Bu tür yazılarda İslam; reforma karşı olmayan, gençleşmeye uygun, yeniye, modern ve çağdaşa açık bir inanç olarak tanımlanmaktadır. "Daha iyi" olanı ifade etmek için "modernin" kabul edildiğini belirtmek ise neredeyse gereksizdir.

Bosnalı Müslüman düşünürlerin Amir Shakib Arslan'ın (ö. 1946) *Limadha Ta'akkhar al Muslimün wa limadha Taqaddam Ghayruhum* adlı eserine verdiği coşkulu karşılamanın başlıca nedeni budur. 20. yüzyılın ilk yarısında bu kitap, Bosna'da diriltici bir edebiyat eseri olarak okunmuş, okurlarını yeni ufuklara ve ilerlemeye uyandırmış, aynı zamanda gerileme ve gerilemeden kurtuluş çalışması olarak görülmüştür.

Bosnalı düşünürlerin Arslan ve benzeri yazarları büyük bir hayranlıkla okumalarının ve bunlarda reform çalışmalarına temel oluşturabilecek bir metodoloji bulmalarının başka nedenleri de vardır. Ülkelerini ve ülkenin sosyal durumunu ilerleme prizmasından gören düşünürlerin milletin entelektüel yaşamında bir üstünlük sağlaması dikkate değerdir. Muhafazakarlara gelince, onlar da oradadır, ancak önemli ölçüde daha az etkilidirler. Bununla birlikte, reformistler Bosna'daki muhafazakârlardan sayıca üstün olduklarından ve hem Avusturya-Macaristan rejimi hem de halefi devletler (Yugoslavya Krallığı ve Sosyalist Yugoslavya) tarafından desteklendikleri için, Bosna'daki reformist yazıların daha kapsamlı ve daha çeşitli olduğu sonucuna varılabilir.

İslam, Bosnalı reformistler tarafından çok sayıda makale, broşür ve kitapta ilerici ve gelişmiş olarak nitelendirilmiştir. Bir yandan, bu reformistlerin Avrupa topraklarında yaşamış olmaları, 20. yüzyılın Boşnak düşünürlerinin çoğunluğu tarafından ilerici bir tarih okuması ve dolayısıyla İslam'ın ve tarihteki yerinin farklı bir okuması olarak kabul edilmelerinin başlıca nedenidir. Ancak, Bosnalı İslamî reformist yazılar, "ilerici İslam'ı genellikle ve yalnızca bir ön-Avrupa tarihi aşaması olarak, Avrupa'nın ilerici, güçlü, medeni ve kozmopolit

olmasını sağlayan bir şey olarak yorumlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Bosna'da yeni doğmakta olan Boşnak "ilerici aydınlar" arasında ilerleme fikirleri popülerdir, ancak daha popüler olan İslam'ın yalnızca Boşnaklar için değil, diğer Avrupalılar için de ilerleme sağlayacağı iddiasıdır. Gerçekten de Boşnakların, Avrupa'nın Rönesans nedeniyle ekonomik ilerleme sağlayabildiğini ve Boşnak reformistlerin görüşüne göre Rönesans'ın İslam'ın Avrupa'ya tartışılmaz bir armağanı olduğunu açıkça iddia eden çok sayıda eseri vardır. Bu fikir, büyük bir coşku ve şevkle, pek çok kanıt ve argüman sıralayarak bu iddiaları ortaya koymaya çalışan birçok Boşnak düşünürün başlangıç noktası idi.

Ezher mezunu Salih Hadžialić'in (ö. 1997) 1930'larda "Islam i Stvarnost" (İslam ve Hakikat) adlı makalesinde vurguladığı fikir budur (Hadžialić, 1939-40). Hadžialić'in makalesi, 20. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ve reform, ilerleme, Boşnakların içinde buldukları çıkmazdan kurtuluş yolları vb. üzerine kaleme alınan düzinelerce benzer yazıdan biridir. Hadžialić'in çıkış noktası, o zamanlar Bosna'da yaygın olarak kullanılan iki tezdır:

İnsanlık tarihinde bu kadar ileri bir kültürü, bu kadar kısa sürede yaratan Müslümanlar gibi az sayıda halk vardır. İslam inancı on üç buçuk asır önce ortaya çıktığında, yeni ve daha yüksek bir yaşam tarzına yol açan bir rehberlik sağlamıştır. İslam; sosyal, kültürel ve ahlâki ilkeleleriyle onu kucaklayan halklar arasında yeni bir ruh aşlamış ve onları yaşam mücadelesine hazırlamıştır. İnsanlığın kültürel gelişiminde Müslümanları böylesine onurlu ve önemli bir rol oynamak için harekete geçiren itici güç tek başına İslamdır (Hadžialić, 1939-40, s. 210).

Bu tezi desteklemek için, o dönem İslam dünyasının başka yerlerindeki Müslüman reformistlerin modelini izleyen Hadžialić, İslam'ın tarihsel rolünü öven birkaç Batılı otoriteden de alıntılar yapar. Bu nedenle, "Spengler'in otoritesinin varisi olarak görülen büyük çağdaş İngiliz tarihçisi Christoph Dawson'dan" alıntı yapar. Christoph Dawson, *Die Gestaltung des Abendlandes* adlı çalışmasında şöyle yazar: "Kur'an'ın dünya tarihi üzerinde dünyadaki diğer tüm kitaplardan

daha büyük bir etkisi olmuştur. Batı kültürü, yalnızca ilerici İslam kültürünün gölgesinde gelişmiştir.” (Hadžialić, 1939-40).

İlk tezini ortaya koyduktan kısa süre sonra Hadžialić başka bir tez daha sunar:

Aynı şekilde, böylesine yüksek bir kültürden ve parlak bir geçmişten sonra İslamî halklar gibi çaresiz bir duruma düşmüş çok az halk vardır. Tarihin bize bir ütopya gibi bahsettiği o eski ihtişam ve güçten geriye neredeyse hiçbir şey kalmamıştır. Yüzyıllar süren iktidarın ardından İslam halkları özgürlüklerini yitirmişler ve şimdi batı güçlerinin boyunduruğu altında inlemektedirler (Hadžialić, 1939-40).

Bilahare Hadžialić Batı'nın İslam'a dair (o zamanki) güncel görüşleriyle ilgilenir. Batı'nın İslam'ın reformdan aciz olduğu tezini reddeder: “İslam'ın radikal reforma girişmedeki ve her türlü ilerlemedeki yetersizliği, sadece misyonerler arasında değil, aynı zamanda Avrupa'daki bazı akademik ve siyasi çevrelerde de yaygın olarak kabul gören bir dogmadır.” (Hadžialić, 1939-40).

Bu nedenle Hadžialić, İslam'ın herhangi bir reform yapma kapasitesinden yoksun olduğunu iddia eden Fransız filozof ve tarihçi Ernest Renan'dan (ö. 1892) ve İngiliz siyasetçi ve diplomat Lord Cromer'dan (ö. 1917) alıntı yapar. Lord Cromer şöyle der: “İslam, ıslah edilecek olsaydı Müslümanları küfre sürüklerdi.” Hadžialić, Cromer'in “Kültürel ilerlemenin Müslümanları güya ateizme götüreceği gerekçesiyle İslam'ın ıslah edilemeyeceğine dair fikirlerine” atıfta bulunmuştur (Hadžialić, 1939-40). Hadžialić, Renan ve Cromer'in iddialarına yanıt vererek meşhur Afgani'den başlayarak kendisini de uzun eleştirmenler hattına yerleştirmiştir.

Hadžialić, İslam'ın tarih boyunca, günümüze kadar büyük bir dinamizm sergilediğini iddia ederek hem Renan hem de Cromer'in görüşlerini reddeder. Bazı Hristiyan çevrelerin “Orta Çağ döneminin en başından itibaren” İslam'ın çoktan ortadan kalkması gerektiğini iddia ettiklerini ileri sürerek, şiddetle şunları söyler:

Ancak tam tersine, İslam dünyada giderek daha geniş, daha çarpıcı kök-ler yaymaktadır. Oswald Spengler, *Untergang des Abendlandes*'de “hiçbir din yoktur ki” der, “İslam kadar bastırılmış ve/fakat onun kadar kolay ve hızlı yayılmış olsun.” ve devam eder: “Tüm dinlerin en uç noktasında hoşgörülü olmakla birlikte; Yahudilik, Mazdaizm ve Hristiyanlık; İslam'ın ilerlemesinden önce hızla ve neredeyse tamamen ortadan kaybolmuştur.” (Hadžialić, 1939-40, s. 211).

Hadžialić'in, İslam hakkında söyleyecek övgü dolu sözleri olan tüm bu insanların isimlerini niye zikrettiği ve bahsi geçen insanların neden hep Avrupalı olduğu merak konusudur. Kanaatimizce Hadžialić'in ve Müslüman reformunun diğer Boşnak savunucularının temeldeki düşünceleri, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması* adlı eserinde Bergson, Nietzsche, Goethe, Spengler ve diğerlerine atıfta bulunan Muhammed İkbal'inkiyle aynıdır. Bu, İslam'ın modern dünyada yol gösterici bir güç olarak kalabilen bir din olma konumunu pekiştirme arzusunu temsil eder gibi görünür ki, Müslüman olmayan saygın akademisyenler bile bunu kabul etmektedir.

Boşnak Müslüman reformistlerin, İslam'ın kendi medeniyet yörünge-sinin dışından yararlı unsurları özümseme gücünden bahsettiği çok sayıda metin vardır. İslam, geçmişte, Yunan felsefesi ve İran ile Hindistan'ın entelektüel ve kültürel mirasıyla karşılaşmıştır. Bu karşılaş-malardan çok daha güçlü ve kuvvetli, kültürel ve medeniyet olarak daha da zenginleşmiş olarak ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılda Boşnak re-formistlerin kaçınılmaz olarak yüzleştiği soru şudur: Neden zamanımızda İslam, geçmişte olduğu gibi Avrupa ve Batı ile karşılaşamıyor-du? İslam, geçmişte diğer varlıklarla karşılaştıktan sonra daha güçlü bir varlık olarak ortaya çıkmışken, bu neden bugün gerçekleşmiyor? İslam kavramının hiçbir zaman açıkça tanımlanmadığını ve kurucu unsurlarından bahsedilmediğini fark etmek önemlidir: İnanç mıdır? Sosyal adalet midir? Dinî tarih midir? Öte yandan; İslam'ın sosyal ve politik faydacı rolüne odaklanan İslamî reformizmdeki bir eğilimi yansıtan işlevselliği oldukça vurgulanmıştır.

Bu noktada Hadžialiċ, Dr. Josef Lippl'in *Der Islam nach Eutstehung, Entwicklung und Lehre* başlıklı bir çalışmasına şu şekilde atıfta bulunur:

İslam, insanlık adına büyük bir ilerleme demektir. Gücü ve dinçliği, din ile hayat arasında yarattığı uyumda yatmaktadır. İslam dünyasındaki ahlâkî kargaşadan ve manevi durgunluktan din olarak İslam sorumlu değildir.

Şimdiki ve gelecekteki konumları uğruna Müslümanlar, Avrupa'nın ruhani ve kültürel yaşamıyla yakın temasa geçmelidir. İslam buna izin verir. Yabancı fikirleri kendi kavramsal dünyasına kabul eder. Bu, İslam'ın tarihi boyunca senkretik ve dolayısıyla alıcı karakteri ile delillendirilir. İslam ile Avrupa arasındaki bu temasın illaki ateizme yol açması gerekmez. Hindistan'daki İslam, en modern kültürel idealerin bile alınabileceğini göstermektedir. Pozitif İslam, modern fikirlerle tamamen bağdaştırılabilir. Öte yandan İslam'ın Hristiyanlaşması düşünülemez (Hadžialiċ, 1939-40, s. 212).

Bosna'daki Salih Hadžialiċ ve daha sonra Hüseyin Cozo (ö. 1982) gibi dinî reformistlerin ve A. Hifzi Bjelevac (ö. 1972), Edhem Bulbulović (ö. 1953) ve diğerleri gibi laik reformistlerin eserlerinde, Avrupa'nın "modern fikirler" ifadesiyle ve "ilerleme" vb. terimlerle neyi kastettiği açıklanmaya çalışılmamıştır. Yazarlar, okurlarının bu terim ve ifadelerin temel anlamlarını bildiklerini varsaymışlardır.

Hadžialiċ elbette İslamî bir rönesansın Avrupa'nın kendisinden gelmeyeceğinin farkındadır. Der ki:

İslam dünyası, insanlığa ve Avrupa'ya karşı hoşgörüsüne rağmen, hala Avrupa nefretinin ve zulmünün konusudur.

[Müslümanlar] Avrupa'nın kendilerini geliştirmesini ve onları daha kültürlü yapmasını beklerlerse, o günü görece kadar yaşamayacaklardır. İslam halkları kendi hayatlarına ve hayatta kalmalarına özen göstermelidir. Varoluşsal sorunlarına İslam'ın kendisinde bir çözüm aramalıdır. Evrensel ve kesinlikle gerçek bir din olarak İslam'dan, yaşamın ve kültürün taleplerini karşılayabilecekleri tüm norm ve ilkeleri vermesini talep etme hakkına sahiptirler (Hadžialiċ, 1939-40).

Hadžialić bu sözlerle 20. yüzyılın Bosnalı Müslüman reformistlerinin çoğunu İslam'ın yeni, taze ve yapıcı bir yorumunu yapmaya çağırır. Cemalddin Afgani (ö. 1897), Muhammed Abduh (ö. 1905), Abd al-Aziz Ceviş, Ata Bey el-Hüsni, Muhammed İkbâl (ö. 1938), Seyyid Ameer Ali (ö. 1928), Chiragh Ali (ö. 1895), Orhan Midhat ve İslam'ın yeni bir yorumuna girişen dünyaca ünlü diğer düşünürlerden alıntılar yapar. Bütün bu düşünürler Bosna'da az çok bilinmektedir ve Bosnalı reformistler onların düşüncülerini model almışlardır.

Hadžialić, Müslümanların kendi kültürel ve ahlâkî rönesanslarını yaratmaları ümidiyle, "Hatalı Hristiyan iddialarına karşı İslam'ı savunmayı ve İslam'ın felsefi ve ahlâkî ruhunu sunmayı" kendisine görev edinmiş olan Ameer Ali'yi özellikle seçer (Hadžialić, 1939-40, s. 213).

Müslümanlar "aklı zincirlerinden kurtarmak" görevini üstlenmeli, der ve ekler: "Kendimizi hiçbir amaca hizmet etmeyen belirli formalitelerle sınırlamamalıyız; bunun yerine İslam'ın [gerçek] ruhu içinde rasyonel bir şekilde hareket etmeliyiz." (Hadžialić, 1939-40).

Hadžialić'in çalışmalarını incelemeyi sonuçlandırırken, bu döneme ait, Bosna Müslümanlarının gerçekte reddetmesi gereken formaliteleri daha ayrıntılı bir şekilde anlatan az sayıda reformist metin olduğu da eklenebilir. Özellikle Syed Ameer Ali'nin ifadesini takiben, İslam'ın ruhuna göre hareket etmenin ne anlama geldiğini açıklayan çok az metin vardır.

Dine Kayıtsızlık

Bosna'da iki dünya savaşı arasında yavaş yavaş dine kayıtsızlık ve hatta ateizm olarak damgalanan yazılar çıkmaya başlamıştır. Bunların bir örneği olarak, 1931'de Saraybosna'da, görece bilinmeyen bir yazar olan Abdulatif Dizdarević, *Reforma Odgojnog Sistema* (Eğitim Sisteminin Reformu) başlıklı bir kitapçık yayımlamıştır. Dizdarević'in bu incelemesinden anlaşıldığı kadarıyla, o, zamanındaki Bosnalı İslamî reformist modellerin etkisi altında değildir. Kendi deyimiyle "dünya olaylarının

muazzam kazanında” yetişmenin ne olması gerektiğine ilişkin kendi bakış açısından bir dizi yanıt verir. Dizdarević, bugün insanlığın kurtuluşu ihtiyacı olduğunu, ancak kimlerin kurtarılacağını sormak için biraz geç olduğunu belirtir (Dizdarević, 1931, s.1).

Ve Abdulatif Dizdarević’in Ljubušak’ın düşünce modelini izlediği düşünülürken, tezinde, Güney Slavları ve onların tarihteki gelecek rollerini tamamen mutlaklaştıran, çok belirsiz bir şekilde sunulan Yugoslavya teorisine karşı çıkar.

Dizdarević ayrıca Güney Slavlarının insanlığın kurtarıcı meşalesini ele geçirme sırasının geldiğine inanıyor. Yugoslavlar (iki dünya savaşı arasındaki Yugoslavya sakinleri anlamında) hakkında der ki:

Zihinsel ve fiziksel olarak sağlıklı bir halk olan Yugoslavlar, [önemli] coğrafi konumlarıyla, kahramanca savaşlar ve zaferlerle dolu renkli tarihleriyle, asil duygular ve eğilimlerle dolu büyük yürekli Slav ruhlarıyla, diğer Slav kardeşleriyle birlikte dünyaya kurtarıcı bir fikir vermek için yüksek bir güç tarafından görevlendirilmiş gibi görünmektedirler (Dizdarević, 1931, s. 3).

Ancak Dizdarević, bunun aslında gerçekçi olmayan bir dilek olduğunu görür. Bu nedenle, sonra şöyle der:

Aslında, bu çalışmanın konusunu oluşturan reform ve yetiştirme kültürü ile ilgili olarak yerel koşullarımızı göz önünde bulundurduğumuzda, Güney Slavlarının dünyaya en iyi örnek olacak şekilde, yani tam olarak böyle bir konumda olmadıklarını kabul etmeliyiz. (Dizdarević, 1931)

O zamanlar Pan-Slavizmden (biraz gecikmeli olarak) esinlenen Dizdarević, Slavların henüz yıpranmamış insanlar olduğunu ve güçlerinin “tükenmez” olduğunu söyler. Dizdarević’in görüşüne göre Slavlar; insanlıkta ahlâkı uyandıracak gücü bulacaklardır, ancak “aydınlanmamış bireyin ruhuna kelimenin tam anlamıyla aşılınmış bir dogma olan” ahlâkı değil. Slavlar böyle bir “dogmatik ahlâktan” yararlanamayacaklar. Dizdarević: “Bu tür araçlardan, geçmiş yüzyılların obskürantist unsurları yararlanmıştır.” demektedir. Daha sonra akıl bahsini

açarak: “Akıl, bugünün erkeğinin elinde bir kozdur (trump card).” der. İnsanlığın kâinatın enginliğindeki yaratıkların en soylusu olarak, etkisi altında yeni bir insanın geliştireceği bir ışık olacak akla ulaşmasını diler (Dizdarević, 1931, s. 7). Bunun ne zaman ortaya çıkacağını söylemediği gibi, tüm dehşetiyle, insanın doğuşunu “kâinatın enginliklerindeki en soylu yaratık” olarak vaat etmekten çok uzak olan Birinci Dünya Savaşı'na da değinmez (Dizdarević, 1931, s. 13).

Dizdarević'in incelemesini ne kadar çok okursanız, ateist bir yetiştirme konsepti sunma arzusu olduğunu dair o kadar belirgin bir izlenim edinirsiniz, ancak ahlâktan bahsetmesine rağmen, bu ahlâkın dünya dinlerinden herhangi birine dayandığını göremezsiniz. Ayrıca yetiştirme tarzından bahseder ama İslam'ı ve hatta Hristiyanlığı bu yetiştirme için bir ilham kaynağı olarak görmez. Yine de Dizdarević, ilerleyen sayfalarda “modernize edilmiş” insanın bir eleştirmeni olarak ortaya çıktığından dinden henüz net bir kopuş yapmaz. “Modernleşmiş insan, inancı hor gördüğü ve ona sırtını döndüğü ölçüde, dinin görkemli bilgi keşiflerine veya kültürel ilerlemesine pek aldırmaz.” (Dizdarević, 1931, s. 13).

Dizdarević'i yorumlamaya girişirsek; dinî reddetmediği ama dindeki dogmatizmi reddettiği söylenebilir. Aslında dine saygı duyar, çünkü din ahlâkın temelini oluşturur: “Ahlâkı yaşamın temel taşı olarak varsaydığından dinin içeriğinin iyi olduğu kabul edilmelidir. Ancak dinsel dogmacılar, her kültürel din biçimini yıkıma uğrattılar.” (Dizdarević, 1931, s.12).

Dizdarević daha sonra Peygamber'in dehasının Türk istilalarıyla alçaldığını söyleyerek, Haçlıları ve Osmanlı Türklerini eşit görür. Bu nedenle, önyargılardan ve fanatizmden uzak, rafine bir din arayışı içindedir. “Şok edici eylemlerin katoliklikteki gibi İslam'da, ortodoks Hristiyanlık'ta ve tüm dinlerde eşit olarak gerçekleştiğini” ve bu tür eylemlerin “Hristiyanlık ve İslam'da eşit derecede nefrete” neden olduğunu söyler (Dizdarević, 1931, s. 13). Ancak bu eylemlerin neler olduğunu söylemez, failleri de teşhis etmez.

Dizdarević'in tezi, ruhbanlığa aykırıdır; hem rahiplere hem de "ulemaya" yöneliktir. "Özgür yaşama girdiğinde, dinsel önyargılardan arınmış insanın aklına hem kendi yaptıklarını hem de rahiplerin yaptıklarını değerlendirmek gelir ..." (Dizdarević, 1931, s.13). Dizdarević, bu kişinin "onlarca ve yüzlerce yıldır" insanları bir aldatmacının içinde tutan rahiplerin "iğrenç sahtekarlığını" algıladığını söyler. Ancak karamsar şekilde, aynı "özgür insanın ... içgüdülerini serbest bıraktığını, mantıksız eylemlerin sınırlarını ölçsüz bir şekilde aştığını ve birçok hata yaptığını" not ederek, hemen kendine bu "dinî önyargılardan arınmış adamın" ne kazandığını sorar. (Dizdarević, 1931, s.13).

Dizdarević İslam'a atıfta bulunmaz, ancak o, iki dünya savaşı arası dönemde Bosna ve Avrupa'daki birçokları arasında hayal kırıklığına uğramış bir entelektüeldir. O, günün "ulemâsını" İslam'dan ayıramamış, İslam'da sosyal reform için ilham kaynakları bulmaya bile kalkışmamıştır. Reform odaklıdır, ancak bu kitapçığına dayanarak gerçekte hangi reformist okula ait olduğunu tespit etmek çok zordur.

Tezinin sonunda, zamanının "sosyal hastalıklarına" çare olarak dünya edebiyatını; Shakespeare, Goethe, Dostoyevski, Krleža ve diğerlerini okumayı önerir. Dünya edebiyatı ahlâkın içimizde olduğunu ve Tanrı'nın bile ahlâkın garantisi olmadığını bize öğretir. "Öldürmeyin, çalmayın, çünkü Tanrı buna izin vermez. Eğer öldürürseniz veya çalarsanız cehenneme gideceksiniz! Ahlâkı Tanrı inancına, yani Tanrı korkusuna dayandırma olasılığını reddederek, bu geçmiş yüzyılların ahlâkıdır..." der, Dizdarević. "Gelecek ahlâkı" dediği şeyi savunur:

Gelecekteki ahlâk yeni bir ahlâk olacaktır, çünkü ne geçmişin edebiyatından ne de günümüz ahlâkının ikiyüzlülüğünden oluşacaktır. Onun özü, kendi mükemmelliğine doğru çekilen ruhta olacak, kalbin duyarlılığından geçecek ve nihai oluşumunu beyinde bulacak, böylece yeni bir kurtarıcı müessese olarak dünyaya fırlayacaktır. Böyle bir ahlâk, bu

sebeple insandan öldürmemesini ve çalmamasını isteyecektir, çünkü böyle davranmak, gözle görülür şekilde kolay anlaşılır ve gerçek yaşam yasalarını gerektirir (özgüllük noktasında gerçek). (Dizdarević, 1931, ss. 27-76).

Bu nedenle Dizdarević, dinî ahlâkı “Tanrı korkusundan kaynaklanan bir ahlâk” olarak reddetmeye meyilli olan ateizme eğilimlidir. Dizdarević, bu ince broşürünün neredeyse en sonunda, insancıl odaklı bir spor salonu önerisi sunar. Jimnastik, edebiyat, tıp, fizik, tarih, kimya vb. her konu zorunlu olacaktır. Savunduğu tek konu isteğe bağlı olmalıdır, ya da onun deyişiyle “din eğitimi zorunlu değildir”. Ancak bu nedenle Dizdarević, maksimum edebiyat çalışmasını savunur ve şöyle der: “Baskın konu olarak edebiyat, gelecekteki insanın temel terbiyesi olarak hizmet etmektir: Ruhunu inşa edecek, diğer konular bunda işbirliği yapacaktır.” (Dizdarević, 1931, s. 30).

Bu şekilde, reformizmin İslam ile ilerleme arasındaki ilişkide farklı şekillerde işlediğini görmemiz mümkündür. İslam’ı, düşüncelerinin bir arka planı olarak ele alan ya da bu kavramla daha yakından ilgilenmeye çalışan Ljubušak ve Hadžialić’in aksine, Dizdarević’in durumunda terimlerin daha fazla sekülerleştiğini görürüz. Başka bir deyişle, Dizdarević’e göre İslam, Ljubušak ve Hadžialić için olduğu gibi hareketli bir güç sunmaz. Bu eğilim, Bosnalı Müslüman yazarlar arasında önemsiz de olsa, 20. yüzyıl boyunca devam edecektir.

Sonuç

Bu kısa makale, 20. yüzyılın Bosnalı entelektüelleri arasında din ve ilerleme üzerine üç duruş sunmaktadır. Daha spesifik olarak, modern dönemde ne tür değişikliklerin bir arada var olma eğiliminde olduğunu görmek için İslam, onun rolü ve doğası hakkındaki görüşleri incelemektedir. Sadece bir “önizleme” kesinlikle belirleyici değildir ve bu duruşlar seçkisi yalnızca birkaç farklı ideolojik pozisyonu yansıtan temsili görüşlere odaklanmıştır. Ancak bağlamın altında

yatan temel, gayrimüslim devletin varlığı ve Müslümanları din/İslam meselelerini düşünmeye ve aynı çerçevede ilerlemeye zorlayan Osmanlı sonrası gerçeklerdir.

Nitekim, Avusturya-Macaristan işgali, Mehmed Beg Kapetanović Ljubušak'ın büyük ölçüde iyimser vizyonunda sosyal gerçeklerle ilişkili ilerleme hakkında düşünmeyi tetiklemiştir. Ona göre İslam, verili olarak alınmıştır ve ne yeni imparatorluk çerçevesine ne de ilerleme fikrine karşı değildir. Bu çerçevede, din, Müslümanların arasında ve/fakat “unutulmuş” olduğundan, doğal olarak devletten ayrılmak zorundadır. Ljubušak'ın vizyonuna göre İslam, ilerleme sağlamak için öncelikle “çok çalışmak” zorunda olan taraftarlarına bağlıdır. Bu çalışma somut adımlar da içerir: Batılı sistemde eğitim, tüm konularda (Osmanlı Türkçesini ve Arapçayı etkin şekilde göz ardı ederek) Boşnak dilinin kazanılması ve Osmanlı topraklarına göçün engellenmesi. Ancak, ilerlemenin tam olarak getirdiği şey resmin dışında bırakılır.

Bu makalede yer alan ikinci yazar Salih Hadžialiç'in çalışması, dünyadaki Müslümanların algılanan başarısızlığının nedenlerini inceleyerek din ile ilerleme arasındaki ilişkiyi daha da ileri götürür. Ona göre İslam, tarih boyunca Rönesans dâhil Batı'nın büyük tarihsel süreçlerine dahil olan istikrarlı bir birimdir. Bu tarihsel gelişmelerde İslam'ın neden bir faktör olduğunu kesin olarak araştırmasa da, farklı metinsel otoriteleri (büyük ölçüde Avrupa'dan) listelemesi, İslam'ın uzun bir savunması ve geçmiş ihtişamının kanıtı olarak hizmet eder.

Son olarak, Abdulatif Dizdareviç'in sunduğu üçüncü bakış açısı, çeşitli nedenlerle ilginçtir. Din ve ilerlemenin yeniden düşünülmesinin, birçok din arasında sadece bir din olarak İslam'ın değerlendirilmesine nasıl yol açtığını gösterir. Bu bağlamda İslam, modern çağdaki işlevsellikleri açısından diğer dinlerle aynı kaderi paylaşmaktadır. Dizdareviç, tüm dinlerin ilerlemenin önünde bir engel olan dogmatizmi paylaştığını düşünüyor gibi görünmektedir. Bu dogmatizm, genellikle

reformizmin özelliklerinden biri olan biçimciliğe karşı nefretini gösteren ruhban sınıfı/ulema sınıfına da yansımıştır. Biçimciliği reddetmesi, onu gelecekteki insanın içinden çıkacağı, seküler edebiyatla eğitilen ve yaşamın yasalarına uyum sağlayan yeni bir ahlâkî çerçeve oluşturmaya götürür.

Bu üç bakış açısı, 19. yüzyılın sonundan ve 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren Bosnalı Müslüman düşünürlerin üzerine düşünüp taşındığı ve geliştirdiği pek çok örnekten sadece birkaçıdır. Bununla birlikte, İslam ve ilerleme kavramları etrafında odaklanan tartışmanın belirli ana noktalarını yansıtır. İlk olarak İslam, gerçek Müslümanların yaşamlarıyla bir arada var olan, ancak aynı zamanda ondan yoksun, bölünmez ve tanımlanamayan bir birim olarak kabul edilir. İslam da çoğunlukla pozitif bir güç ve potansiyel olarak kabul edilir, ancak modern zamanlarda ortaya çıkmamıştır. Bu şekilde, İslam, hem Avrupa gibi mekansal terimlerin hem de ekonomi gibi insan faaliyetlerinin alanlarının yanı sıra pek çok kişi arasında tek bir şey/fikir olarak alınmaktadır. Bu bağlamda yazarlar, istemeden İslam'ı sekülerleştirmiş ve sekülerleşme süreçlerine bağlamışlardır. (Dalacoura, 2019, s. 132) Bağlamından yoksun, özüne ("İslam'ın ruhu") muğlak bir göndermeyle, bu bağlamda İslam, diğer kavramlara, en önemlisi de "ilerlemeye" karşı sürekli olarak daha zayıf bir konuma yerleştirilen bir kavram haline getirilmiştir.

İkincisi, ilerleme konusundaki ısrar, yazarların genelinde paylaşılan derinlemesine yerleşmiş endişeleri ortaya çıkarır. İslam gibi ilerleme kavramı da net bir şekilde tanımlanmamıştır. Hem Avrupa Rönesansı'nın etkinleştiricisi olarak İslam'ın tarihsel rolünde hem de eğitim ve teknolojik ilerlemeyle ilgili güncel endişelerde kendinî yansıtan muğlak bir maddi ilerleme fikri edinmekteyiz. İlerleme fikri bu sınırları nadiren aşmaktadır, ancak zaman zaman ahlâkın dönüştürülmesine yönelik bazı çağrılar ortaya çıkar. Bu nedenle, 20. yüzyılın Bosnalı Müslüman düşüncesindeki ilerleme fikri bireyin ve toplumun ıslahına yöneliktir, ancak bunun ne anlama geldiğine dair çoğu kez belirsiz

talimatlar ve fikirler vardır. Yine de kavram o kadar güçlüdür ki, İslam'ın “ilerici bir inanç” olarak sunulduğu 20. yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüştür.

Üçüncüsü, bu tartışmalar, İslam ve ilerleme kavramlarına dair çoğu zaman yüksek bir retorik olmasına rağmen, yerelle ilgili meselelerin tartışmayı en çok nasıl başlattığını gösterir. Böylelikle, sömürge gerçekleri ilerleme konusundaki tartışmayı teşvik etmiş ve bu da eğitimde ve en önemlisi yerel Boşnak dilinde ısrar edilmesine yol açmıştır. 20. yüzyıl boyunca Bosna'da Müslümanlara ve İslam'a yönelik saldırılar benzer bir özeleştiriyeye yol açmıştır: Devletimizi iyileştirmek için neler geliştirilmelidir? Hâkim olan güçsüzlük duygusu “benliğin” din ile ilişkili olduğu tutarlı bir kendi kendinî incelemeyi başlatmıştır.

Bu tartışmalar bize 20. yüzyıl boyunca Bosnalı Müslüman düşünürlerin çeşitli yönelimlerini gösterir. Bunlar pek çok yönden, geç Osmanlı İmparatorluğu veya Mısır'da yazılanlara benzer. Bu tartışmaların ayrıntıları yerel özellikleri ortaya çıkarmaktadır; ancak yine de temelde yatan kaygı kesinlikle yazarların genelinde paylaşılmıştır.

Kaynakça

- Amzi-Erdogdular, L. (2017). Alternative Muslim Modernities: Bosnian Intellectuals in the Ottoman and Habsburg Empires. *Comparative Studies in Society and History*, 59(04), pp. 912-943.
- Asseraf, A. (2019). *Electric News in Colonial Algeria*. Oxford University Press.
- Aydin, C. (2017). *The Idea of the Muslim World: A Global Intellectual History*. Harvard University Press.
- Bjelevac, A. H. (1924). Evolucija i progress. *Gajret*. 1924.
- Buljina, H. (2019). Empire, Nation, and the Islamic World: Bosnian Muslim Reformists between the Habsburg and Ottoman Empires, 1901-1914. PhD Diss. Columbia University.
- Dalacoura, K. (2019) “Islamic Civilization” as an Aspect of Secularization in Turkish Islamic Thought. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, Vol. 44, No. 3 (169), pp. 127-149.

Dizdarević, A. (1931). *Reforma odgojnog sistema*. Published by author.

Hadžialić, S. (1939). *Islam i stvarnost*. *Novi Behar*, vol. 13, nos. 13-18

Konjhodžić, M. (1908). *Uputa u čitanju i pisanju latinice za muslimane koji znadu arapsko pismo*. Islamska dionička štamparija.

Ljubušak, M. K. (1893). *Budućnost ili napredak Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Spindler i Loschnera.

Tayob, A. (2009). *Religion in Modern Islamic Discourse*. Hurst and Company.

Avug Ković
5. august
2022.